

گزارش‌های باستان‌شناسی از امنیتی‌سازی و اسناد طبقه‌بندی شده تا رویکرد علمی و دسترسی آزاد

مصطفی ده‌پهلوان ID

دانشیار گروه باستان‌شناسی، دانشگاه تهران، ایران.

کلیدواژگان:

گزارش‌های باستان‌شناسی
کاوش
مستندسازی
یکپارچه‌سازی داده‌ها
دسترسی آزاد

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۱۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۰۵

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۹/۳۰

© ۲۰۲۴/۱۴۰۳ نویسنده(گان). این مقاله یک اثر دسترسی آزاد است که تحت مجوز CC BY 4.0 منتشر شده است. اسناد و انتشار مجدد این اثر با ذکر منبع درست مجاز است.

چکیده: این مقاله با تأکید بر نقش بنیادین گزارش‌های باستان‌شناسی در تولید، حفظ و انتقال دانش، به بررسی ضرورت تهیه، انتشار و دسترسی آزاد به این اسناد اولیه می‌پردازد. استدلال اصلی نوشتار آن است که کاوش، فرآیندی ذاتاً تخریبی است و تنها از طریق تدوین جامع و دقیق گزارش‌های میدانی است که امکان بازآفرینی لایه‌ها، سازه‌ها و یافته‌ها برای نسل‌های آینده فراهم می‌شود. بر اساس اصول اخلاقی و روش‌شناختی باستان‌شناسی و منشورهای نهادهای بین‌المللی، انتشار به‌موقع و بدون محدودیت گزارش‌ها شرط بنیادین شفافیت، نقدپذیری و تداوم پژوهش علمی است. مقاله نشان می‌دهد که محدودسازی یا امنیتی‌سازی این گزارش‌ها مانع از بازبینی علمی، یکپارچه‌سازی داده‌ها و شکل‌گیری مطالعات کلان‌نگر می‌شود و زمینه را برای تحریف داده‌ها و بهره‌برداری‌های سیاسی فراهم می‌سازد. همچنین چالش‌هایی چون نگرانی‌های مالکیت فکری، کمبود منابع، نبود استانداردهای ثبت و خطرات حفاظتی مورد بحث قرار گرفته و راهکارهایی نظیر ایجاد مخازن دیجیتال با دسترسی آزاد، سیاست‌گذاری الزام‌آور، انتشار مرحله‌ای و فرهنگ‌سازی علمی پیشنهاد شده است. مقاله نتیجه می‌گیرد که داده‌های باستان‌شناختی میراث مشترک جامعه علمی و بشری‌اند و دسترسی آزاد به آن‌ها پیش‌شرط پویایی، مسئولیت‌پذیری و پیشرفت واقعی دانش باستان‌شناسی است.

<https://doi.org/10.22034/hsaj.2025.562410.1031>

۱. مقدمه

باستان‌شناسی، به‌عنوان دانش بازسازی گذشته انسانی بر پایه بقایای مادی و فرهنگی، نه‌تنها میراث مشترک بشریت را مستند می‌سازد، بلکه نقشی حیاتی در شکل‌دهی به هویت فرهنگی، درک توالی تاریخی و پاسخ به پرسش‌های بنیادین مسیر تکامل اجتماعی انسان ایفا می‌کند. با این حال، هسته اصلی این دانش، نه در میدان کاوش که در مرحله پس‌از آن، یعنی تحلیل، تفسیر و انتشار یافته‌ها نهفته است. گزارش کاوش باستان‌شناختی، سند اولیه و بی‌واسطه‌ای است که فرآیند تخریب‌شونده کاوش را به داده‌ای ماندگار و قابل ارجاع برای نسل‌های آینده تبدیل می‌کند (Renfrew & Bahn, 2020). این مقاله با استناد به اصول روش‌شناختی و اخلاق حرفه‌ای، به تبیین ضرورت تهیه کامل و به‌موقع این گزارش‌ها و همچنین لزوم دسترسی آزاد و بی‌قیدوشرط به آن‌ها برای تضمین سلامت، شفافیت و پویایی فرآیند علمی در جوامع علمی باستان‌شناسی می‌پردازد. استدلال اصلی این است که داده‌های باستان‌شناختی بدون انتشار و دسترسی آزاد، اساساً ناقص و غیرعلمی هستند و مانعی جدی برای پیشرفت این رشته ایجاد می‌کند. در ۱۹۷۴، حدود پنجاه سال پیش فیلیپ رایتز برای نخستین بار و رسمی اعلام می‌کند که «کاوش بدون انتشار، نوعی تخریب است» (Rahtz, 1974). در منشورهای اخلاقی نهادهای بین‌المللی در زمینه باستان‌شناسی از قبیل کنگره جهانی باستان‌شناسی (WAC)، انجمن باستان‌شناسی آمریکا (SAA) (اصل ششم)، موسسه باستان‌شناسی آمریکا (AIA) و شورای باستان‌شناسی اروپا (EAA) به انتشار به‌موقع نتایج کاوش و دسترسی و اشتراک آزاد آن‌ها در جوامع علمی به‌صورت ویژه تأکید شده است. اسناد باستان‌شناسی به مثابه میراث مشترک جهانیان به شمار می‌آید (Dingli, 2006; Omland, 2006). شوریختانه در سال گذشته شاهد این بودیم که برخی از باستان‌شناسان ایرانی که حتی در خارج از ایران تحصیلاتی داشته‌اند و داعیه‌دار پژوهش‌های بین‌المللی هستند، در رسانه‌های جمعی یا در راستای تضعیف موقعیت برخی از مدیران حوزه میراث فرهنگی بر محرمانه بودن گزارش‌های باستان‌شناسی به‌عنوان آرشیو ملی و اسناد طبقه‌بندی شده باستان‌شناسی کشور باور دارند. حال در این نوشتار به‌طور مختصر به ضرورت انتشار به‌موقع و دسترسی جامعه علمی کشور به گزارش‌های باستان‌شناسی می‌پردازیم.

۲. گزارش کاوش: از سند عملیات میدانی تا بنیان علم باستان‌شناسی

گزارش کاوش، تنها محصول ملموس یک پروژه میدانی است که پس از اتمام کاوش باقی می‌ماند. کاوش ذاتاً یک فرآیند تخریبی است؛ لایه‌ها و سازه‌ها یک‌بار و برای همیشه برداشته می‌شوند و تنها از طریق مستندسازی دقیق است که امکان «بازآفرینی» مجازی محوطه فراهم می‌آید (Barker, 2016)؛ بنابراین، یک گزارش کامل باید حاوی موارد زیر باشد:

مستندات: توصیف دقیق لایه‌ها (Stratigraphy)، بافت‌ها (Context)، آثار و یافته‌های ویژه (Features, Loci) و روابط میان لایه‌ای (Harris Matrix). این بخش، ستون فقرات تفسیرهای زمانی و توالی رویدادها در یک محوطه است. ثبت یافته‌ها: فهرست و توصیف کامل تمامی مواد فرهنگی شامل سفال، سکه، استخوان، نمونه‌های گیاهی و غیره، همراه با موقعیت دقیق کشف هر یک.

مستندات تصویری: نقشه‌های توپوگرافی، پلان‌ها و مقاطع لایه‌نگارانه، عکس‌های هوایی و زمینی. تجزیه و تحلیل‌های تخصصی: نتایج آزمایش‌های تاریخ‌گذاری مطلق (مانند کربن ۱۴)، آنالیزهای ژئوشیمیایی، پژوهش‌های زیست باستان‌شناسی و غیره (Hester et al., 2016).

عدم تهیه چنین گزارشی، به معنای نابودی غیرقابل جبران اطلاعات و خیانت به اصل امانت‌داری در قبال میراث فرهنگی است. همان‌گونه که هودوس تأکید می‌کند، «کاوش بدون انتشار، تنها یک حفاری غیرقانونی (قاچاق) با مجوز است» (Hodos, 2017). این گزاره به‌وضوح نشان می‌دهد که از دیدگاه اخلاقی، تفاوت چندانی بین یک حفار غیرمجاز که برای یافتن عتیقه حفاری می‌کند و یک باستان‌شناس که بدون انتشار گزارش به کاوش می‌پردازد، وجود ندارد؛ چرا که نتیجه نهایی در هر دو مورد، نابودی بافت و از بین رفتن یافته‌ها و داده‌ها برای همیشه است.

۳. دسترسی آزاد به گزارش‌ها: سنگ بنای یک پژوهش علمی

علم، فعالیتی جمعی و انباشتی است که پیشرفت آن در گرو بازبینی، نقد و ساختن بر یافته‌های پیشین است. این فرآیند، مستلزم در دسترس بودن داده‌های خام و اولیه برای جامعه علمی است (Kansa & Kansa, 2021).

۳-۱. امکان بازبینی و آزمون‌پذیری

اساس پژوهش علمی، اصل «قابلیت آزمون‌پذیری» (Testability) یا «تکرارپذیری» (Replicability) است. در باستان‌شناسی، به دلیل غیرقابل تکرار بودن خود رویداد کاوش، نزدیک‌ترین معادل به این اصل، «قابلیت بازبینی» (Verifiability) است. دیگر پژوهشگران باید بتوانند با مطالعه گزارش اصلی، استدلال‌ها، تفسیرها و نتیجه‌گیری‌های یک کاوش را بررسی و در صورت لزوم، نقد یا تأیید کنند (Wylie, 2020: 45). زمانی که گزارش‌ها در بایگانی‌های شخصی یا مؤسساتی با دسترسی محدود نگهداری می‌شوند، این اصل بنیادین علم نقض می‌شود. برای مثال، یک تفسیر انقلابی درباره گذار از شکارگری - گردآوری به تولید غذا، اگر مبتنی بر داده‌هایی باشد که دیگران امکان بازبینی آن را ندارند، هرگز به‌طور کامل توسط جامعه علمی پذیرفته نخواهد شد.

۳-۲. یکپارچه‌سازی داده‌ها و مطالعات تحلیلی و کلان‌نگر

باستان‌شناسی مدرن، بیش از هر زمان دیگری به سمت مطالعات کلان‌نگر، مقایسه‌ای و مبتنی بر کلان‌داده (Big Data) حرکت کرده است. پژوهش‌هایی مانند ترسیم الگوهای تجاری در یک منطقه وسیع، تحلیل تغییرات آب و هوایی در بازه‌های زمانی طولانی، یا مطالعه ژنتیک جمعیت‌های باستانی، مستلزم گردآوری و تحلیل داده‌های حاصل از ده‌ها یا صدها کاوش مختلف است (Kintigh et al., 2018). اگر این داده‌ها به‌صورت پراکنده، با فرمت‌های غیراستاندارد، یا با محدودیت دسترسی مواجه باشند، انجام چنین پژوهش‌های پیشرفته‌ای غیرممکن یا بسیار دشوار خواهد بود. دسترسی آزاد به اطلاعات باستان‌شناسی کشور می‌تواند زیرساخت داده‌ای لازم برای این‌گونه تحقیقات را فراهم سازد و تا زمانی که پژوهشگران بستر لازم برای مطالعه و بررسی این اطلاعات را نداشته باشند امکان ارائه مدل‌ها و الگوهای تحلیلی و نظریه‌پردازی در زمینه باستان‌شناسی را نخواهند داشت. از طرفی دسترسی یا دسترسی آزاد به این منابع نباید در انحصار اشخاص یا طبقه خاصی از جامعه علمی کشور باشد. عدالت علمی می‌تواند زمینه‌های بارش و خلاقیت فکری در یک جامعه تخصصی را مهیا سازد.

۳-۳. شفافیت و مسئولیت‌پذیری علمی

دسترسی آزاد به گزارش‌های کاوش، سنگ بنای شفافیت و پاسخگویی در علم باستان‌شناسی است. این شفافیت مانعی حیاتی در برابر تحریف ناخواسته یا عمدی داده‌ها و تفسیرهای جانب‌دارانه ایجاد می‌کند. زمانی که یک پژوهشگر می‌داند که داده‌های اولیه و روش‌هایش برای جامعه علمی گسترده‌تری قابل مشاهده و بازبینی است، انگیزه ذاتی برای رعایت بالاترین استانداردهای دقت و صداقت خواهد داشت (Kintigh et al., 2018).

این مسئله به‌ویژه در بافت‌های حساس که از باستان‌شناسی برای پیشبرد اهداف سیاسی، ملی‌گرایانه یا توجیه مناقشات تاریخی استفاده می‌شود، اهمیت دوچندان می‌یابد. همان‌گونه که کوهل (۱۹۹۸) در تحلیل خود از باستان‌شناسی در خاور نزدیک استدلال می‌کند، «باستان‌شناسی به‌طور اجتناب‌ناپذیری یک فعالیت سیاسی است... وظیفه اخلاقی ما این است که با انتشار کامل داده‌ها و تفسیرهایمان، این سیاست را تا حد امکان شفاف کنیم» (Kohl, 1998). هنگامی که داده‌های خام در پشت دیوارهای محدودیت دسترسی پنهان می‌مانند، امکان سوءاستفاده ایدئولوژیک از گذشته و «جعل تاریخ» به‌منظور ساختن روایت‌های ملی یا قومی خاص به‌شدت افزایش می‌یابد. دسترسی آزاد، این امکان را برای همه صاحب‌نظران فراهم می‌کند تا استدلال‌ها را مستقیماً بر اساس شواهد اولیه مورد ارزیابی قرار دهند و در نتیجه، بهترین پادزهر در برابر اعمال سلیق شخصی و سیاسی بر شواهد مادی تاریخ به شمار می‌رود (Mickel, 2021).

۳-۴. تسریع در چرخه دانش و جلوگیری از دوباره‌کاری

تاخیر طولانی در انتشار گزارش‌های نهایی (که گاه به دهه‌ها می‌رسد) یا عدم انتشار آن‌ها، منجر به «انجماد دانش» می‌شود. سایر پژوهشگران از آخرین یافته‌ها بی‌خبر می‌مانند و ممکن است زمان و منابع خود را صرف پژوهش‌هایی کنند که پیش‌تر انجام شده یا داده‌های جدید، فرضیات آن‌ها را باطل ساخته است. دسترسی آزاد و سریع به گزارش‌های اولیه (حتی به‌صورت پیش‌انتشار)، چرخه تولید و انتشار دانش را به‌شدت تسریع می‌بخشد و از هدر رفت منابع جلوگیری می‌کند.

۴. چالش‌ها و راهکارهای عملیاتی کردن دسترسی آزاد

اگرچه مزایای دسترسی آزاد غیرقابل انکار است، اما موانع و چالش‌های متعددی بر سر راه آن وجود دارد که باید به‌طور جدی مورد توجه قرار گیرند.

۴-۱. چالش‌ها

مسئله مالکیت فکری و حق تألیف: باستان‌شناسان اغلب سال‌ها یا دهه‌ها از عمر خود را صرف مطالعه یک محوطه می‌کنند و نگران هستند که با انتشار سریع داده‌ها، دیگران با استفاده از آن‌ها، مقالات و کتاب‌ها را پیش از آن‌ها منتشر کنند.

کمبود زمان و منابع: تجزیه و تحلیل و آماده‌سازی داده‌ها برای انتشار، فرآیندی زمان‌بر و پرهزینه است و اغلب در برنامه‌ریزی و بودجه پروژه‌ها به اندازه کافی به آن توجه نمی‌شود.

مسائل مربوط به حفاظت از محوطه‌ها: در برخی موارد، انتشار دقیق موقعیت محوطه‌های باستانی می‌تواند آن‌ها را در معرض حفاری‌های غیرمجاز و غارت قرار دهد.

عدم استانداردسازی: نبود فرمت‌ها و پروتکل‌های استاندارد برای ثبت و انتشار داده‌ها، یکپارچه‌سازی آن‌ها را دشوار می‌سازد.

۴-۲. راهکارها

سیاست‌گذاری نهادی و الزام‌آور کردن انتشار: مؤسسات آموزشی، پژوهشی و نهادهای متولی میراث فرهنگی (مانند وزارتخانه‌ها و موزه‌ها) باید انتشار گزارش‌های نهایی را در یک بازه زمانی مشخص (مثلاً ۳ تا ۵ سال پس از اتمام کاوش) به‌عنوان یک شرط اجباری برای اعطای مجوز کاوش و دریافت بودجه تعیین کنند. اجبار انتشار مقاله چند سالی است که در ایران اجرایی شده است. ولی انتشار اصل گزارش هنوز به‌ندرت انجام می‌شود. از سال ۱۴۰۲ و در زمان ریاست نگارنده بر پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری و ریاست آقای دکتر سجاد علی بیگی بر پژوهشکده باستان‌شناسی در مجوزهای باستان‌شناسی مدت زمان تعلق حقوق معنوی و علمی پروژه باستان‌شناسی تا پنج سال تعیین شد و پس‌از آن گزارش‌ها در دسترس عموم پژوهشگران قرار خواهد گرفت.

تأسیس مخازن دیجیتال با دسترسی آزاد: ایجاد پایگاه‌های داده آنلاین و رایگان (مانند The Digital Archaeological Record - tDAR) یا (Open Context) که باستان‌شناسان بتوانند گزارش‌ها و داده‌های خود را در آن‌ها بارگذاری کنند. این پلتفرم‌ها امکان مدیریت حق تألیف، زمان‌بندی انتشار و استانداردسازی داده‌ها را فراهم می‌کنند (Kansa et al., 2020).

اعطای امتیاز و استناددهی مناسب: فرهنگ علمی باید به سمتی حرکت کند که استناد به مجموعه داده‌های خام (Data Citation) را به‌اندازه استناد به مقالات و کتاب‌ها ارزشمند بداند. این امر انگیزه باستان‌شناسان را برای به اشتراک‌گذاری داده‌هایشان افزایش می‌دهد.

انتشار مرحله‌ای: انتشار گزارش‌های اولیه (Preliminary Reports) بلافاصله پس از کاوش و سپس گزارش‌های تفصیلی (Reports Final) پس از تکمیل تحلیل‌های تخصصی.

آموزش و فرهنگ‌سازی: نهادینه کردن اخلاق دسترسی آزاد در دوره‌های آموزشی دانشگاهی و حرفه‌ای باستان‌شناسی.

۵. سخن پایانی

تهیه گزارش‌های جامع کاوش و فراهم آوردن دسترسی آزاد و بدون مانع به آن‌ها، یک انتخاب نیست، بلکه یک ضرورت اخلاقی و علمی در زمینه باستان‌شناسی است. این اقدام، تنها راه نجات‌یافته‌های به‌دست‌آمده از فرآیند تخریب‌شونده کاوش و تضمین‌کننده سلامت، شفافیت و پویایی این دانش است. گزارش‌های منتشرنشده، گورستان داده‌هایی هستند که هرگز در ساختن بنای دانش گذشته بشر مشارکت نخواهند داشت. جامعه باستان‌شناسی جهانی به‌طور فزاینده‌ای به سمت «باستان‌شناسی باز» (Open Archaeology) حرکت می‌کند (Wilson & Edwards, 2015)؛ رویکردی که در آن داده‌ها، روش‌ها و ایده‌ها به‌صورت آزادانه مبادله می‌شوند. آینده پویا و اثرگذار باستان‌شناسی در گرو پذیرش این اصل است که «داده‌های باستان‌شناختی، میراثی همگانی هستند و نه دارایی شخصی یک باستان‌شناس». سرمایه‌گذاری بر روی زیرساخت‌های دیجیتال، تغییر سیاست‌های نهادی و ترویج فرهنگ اشتراک‌گذاری، سرمایه‌گذاری برای حفظ خود رشته باستان‌شناسی و پاسخگویی آن در قبال جامعه بشری است.

در باستان‌شناسی ایران، طی پنج دهه گذشته، محوطه‌های مهمی کاوش شده‌اند. برخی از باستان‌شناسان متعهد، گزارش اولیه خود را به صورت کتاب و مقاله‌های تحلیلی مختلفی به چاپ رسانیده‌اند. اما در این میان، باستان‌شناسانی هم هستند که محوطه‌های بسیار مهم و کلیدی را کاوش کرده‌اند، بدون ارائه یک صفحه گزارش! به جرأت می‌توان گفت، انتشار به‌موقع و دسترسی آسان به گزارش‌های باستان‌شناسی، می‌تواند تحول چشمگیری در باستان‌شناسی ایران ایجاد کند؛ میراث فرهنگی ایران بحران‌های فراوانی را به خود دیده است و فقدان یا عدم دسترسی آزاد به گزارش‌های باستان‌شناسی خود قماش دیگری از بحران میراث فرهنگی در ایران است. با تکیه بر تجارب مدیریتی و تخصصی که در دانشگاه و پژوهشگاه و وزارت میراث فرهنگی و ادارات استان‌ها داشته‌ام ماهیت گزارش‌های باستان‌شناسی را به چند دسته می‌توانم تقسیم کنم: باستان‌شناسی که گزارش نداده است.

باستان‌شناسی که گزارش محوطه دیگری را به اشتباه داده است.

باستان‌شناسی که گزارش ناقص و مخدوش داده است.

باستان‌شناسی که گزارش داده است ولی گم شده است و دیگر در قید حیات نیست.

باستان‌شناسی که گزارش داده و اجازه بهره‌برداری از آن را پس از ۳۰ سال هنوز به کسی نمی‌دهد.

باستان‌شناسی که گزارش داده است ولی مواد و یافته‌های آن در هیچ موزه و مخزن اداره میراث فرهنگی استان و شهرستانی وجود ندارد یا ناقص است.

منابع

- Barker, P. (2016). *Techniques of Archaeological Excavation*, (3rd ed.). Routledge.
- Dingli, S. M. (2006). A plea for responsibility towards the common heritage of mankind. *The ethics of archaeology: Philosophical perspectives on archaeological practice*, 219-241.
- Hester, T. R., Shafer, H. J., & Feder, K. L. (2016). *Field methods in archaeology*. 7th Edition. Routledge, New York.
- Hodos, T. (2017). *The Routledge Handbook of Archaeology and Globalization*, Routledge.
- Kansa, E. C., & Kansa, S. W. (2021). *Data beyond the archive in digital archaeology*. *Annual Review of Anthropology*, 50, 155-171.
- Kansa, E. C., Kansa, S. W., & Arbuckle, B. (2020). *Publishing and Pushing: A Review of Research Data Repositories in Archaeology*. *Journal of Field Archaeology*, 45 (sup1), S1-S10.
- Kintigh, K. W., Altschul, J. H., Kinzig, A. P., Limp, W. F., Michener, W. K., Sabloff, J. A., ... & Zeder, M. A. (2018). Grand challenges for archaeology. *American Antiquity*, 83(1), 1-9.
- Kohl, P. L. (1998). Nationalism and archaeology: On the constructions of nations and the reconstructions of the remote past. *Annual Review of Anthropology*, 27, 223-246.
- Mickel, A. (2021). *Why Those Who Shovel Are Silent: A History of Local Archaeological Knowledge and Labor*. University Press of Colorado.
- Omland, A. (2006). The ethics of the World Heritage concept. *The ethics of archaeology: Philosophical perspectives on archaeological practice*, 242-59.
- Rahtz, P. (1974). *Rescue Archaeology*. Penguin Books.
- Renfrew, C., & Bahn, P. (2020). *Archaeology: Theories, Methods, and Practice* (8th ed.). Thames & Hudson.
- Wilson, A. T., & Edwards, B. (Eds.). (2015). *Open source archaeology: ethics and practice*. Walter de Gruyter GmbH & Co KG.
- Wylie, A. (2020). *Thinking from Things: Essays in the Philosophy of Archaeology*. University of California Press.